

## Hangutánzó igék morfológiai vizsgálata

**1.1.** Dolgozatomban a Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlaszának (GUTTMANN–KÖBÖLKUTI 1987) onomatopoetikus kifejezéseit vizsgálom a hangutánzó igék morfológiai jellemzőire koncentrálni. A regionális atlasz mintegy 200 kérdéséből 23 válaszsort (összesen mintegy 1356 adatot) választottam ki elemzésre. A vizsgálat célja az atlasz egy részének feldolgozása s az adatok közötti rendszerszerű összefüggések megállapítása.<sup>1</sup> Az összefüggések bemutatása két fogalom, a jelöltség (LADÁNYI 2007: 22, 28–29, 2008: 350) és a tagoltság (IMRE 1987: 6–7) köré szerveződik, a kiválasztott nyelvi anyag alapján értelmezve azokat. A jelöltség a nyelvi rendszer bármely szintjén a szabályosságoknak való megfelelés vagy az attól való eltérés mértékétől függ. Az onomatopoezis esetében a jelöltség mind a töben, mind pedig a képzőben jelentkezhet. Ezek felismeréséhez célszerű összevethető válaszsorokat vizsgálni. A dolgozatban a kiválasztott kérdések öt csoportba sorolhatók az onomatopoetikus szituációk (erre lásd BALOGH–KIRÁLY 1976: 11) alapján. A lexémák tagoltsága mennyiségi változottságot jelent, ez esetben egy adott területre vonatkoztatva. Általában a hangutánzó igék változatai külön lexikai egységként kezelendők (IMRE 1987: 16). Ebben a tanulmányban kifejezetten hangutánzó igék szerepelnek, így a *dong ~ döng* típus is alakváltozatnak tekinthető.

A dolgozatban a korpuszra és a módszertanra vonatkozó megjegyzések után következnek az expresszív képzés jellemzői, valamint a jelöltség fogalmának értelmezése a hangutánzó igékre vonatkoztatva (a 2. pontban). A korpusz bemutatása során az egyes kérdéscsoportokra jellemző mennyiségi és minőségi változottság kerül előtérbe (az adott kérdésekben tipikus igék, az azoktól eltérő derivátumok áttekintése, a 3. pontban). A tagoltság és a hangutánzás nyelvföldrajzi viszonyáról a kutatóterület nagysága miatt nem lehet messzemenő kijelentéseket tenni, a probléma részben túlmutat ezen a dolgozaton. A vizsgálat kitekintéseként (a 4. pontban) szerepel egy-egy onomatopoetikus kifejezés tagoltságának vázlatos bemutatása a kutatóterület kiterjesztésével (felhasználva az MNyA. és az RMNyA. vonatkozó térképlapjait).

<sup>1</sup> A hangutánzás és a rendszerszerűségek vizsgálatának lehetőségeiről lásd GUTTMANN 1990, JUHÁSZ 1998, 2000.

1.2. A vizsgálat szűkebben a Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza című munkához kötődik (GUTTMANN–KÖBÖLKUTI 1987). Az atlasz három tájegység területéről származó adatokat tartalmaz: Kőszeghegyalja, az Őrség hazai és szlovéniai részei, valamint Hetés és környéke.<sup>2</sup> Ez a regionális célatlasz változatossá gyűjtött anyagával s elrendezésével egyaránt részletes képet ad a hangutánzás témaköreiről. Az első az állathangutánzás, amellyel ez a dolgozat nem foglalkozik. Szerepelnek továbbá olyan kérdések, amelyek az emberi magatartásokból, cselekvésekből származó hangjelenségekre, valamint külső eszközökkel való zajkeltésre utalnak. Ezekből a kérdésekből tizenhármat szerepel a dolgozatban négy csoportra osztva. A harmadik témakör a környezetben keletkező hangok, természeti elemek és az emberi környezet mesterséges zöreijeit tartalmazza. A természeti elemek hangadásai közül öt válaszsort kapott szerepet a korpuszban.<sup>3</sup>

A gyűjtést kérdőíves formában 12 Vas megyei és 14 muravidéki kutatóponton végezték a szerzők, leginkább a hangutánzás nyelvföldrajzi tanulságaira összpontosítva. A Vas megyei kutatóponton három korosztályban 2-2, összesen tehát 6-6 adatközlőt kérdeztek meg. Muravidéken kutatópontonként 2-2 személytől az összes kérdést kikérdezték, valamint néhány adatközlő a kérdéseknek csupán egy részére válaszolt (GUTTMANN–KÖBÖLKUTI 1987: 8–9). A tagoltság vizsgálata során ezeket a körülményeket érdemes figyelembe venni, például az egyes adatok gyakoriságát s a kutatópontok megterheltségét tekintve.

Olyan hangutánzó igéket választottam ki a korpusz számára, amelyek emberi és természetbeli hangadásokra vonatkoznak, az ember közvetlen környezetében megfigyelhetők, s általában könnyen megnevezhetők. Ezek a megnevezendő hangjelenségek, onomatopoetikus szituációk az idő múlásával vagy a környezet változásával sem tűnnek el, így idővel a megnevezés módjának megváltozása lehet csak kérdéses. Ez azért lényeges, mert például az állatok hangjára vonatkozó adatok már a gyűjtés során zömmel a passzív szókincs részei voltak,<sup>4</sup> s a szociokulturális változások miatt már kevés eséllyel gyűjthetők fel (vö. GUTTMANN–KÖBÖLKUTI 1987: 10). Az ebben a dolgozatban szereplő derivátumok azonban egy újabb gyűjtéssel — az atlasz definícióit alkalmazva más területekre kiterjesztve is — ellenőrizhetők. Mivel a kérdések nem kötődnek a vidéki életmódhoz, a nyelvjárási vonatkozások nem a megnevezendő jelenségekből származtathatók, hanem a nyelvi anyagban jelennek meg (a képzők és a derivátumok egy-

<sup>2</sup> A kutatóterület nyelvjárásáról részletesen lásd JUHÁSZ 2001: 267–269.

<sup>3</sup> Az atlaszban mintegy 72 kérdés vonatkozik emberi hangadásokra, amelybe beletartozik a különféle viselkedésekből adódó zajkeltés is. Környezeti jellegű kérdésekből 43 található az atlaszban, ennek egy része természeti erőkre, más része az ember mesterséges környezetének hangjelenségeire vonatkozik (GUTTMANN–KÖBÖLKUTI 1987: 5).

<sup>4</sup> Leszámítva az általános hangjelenségekre vonatkozó, a köznyelvben is aktív elemeket, pl. *morog*, *nyávog*, amelyek azonban valaha szintén sajátos onomatopoetikus szituációkra vonatkoztak (BALOGH–KIRÁLY 1976: 62).

séggként értelmezve, vö. D. BARTHA 1958: 134). A hangutánzás esetében általában a hangjelenség, illetve a megnevezés gyakoriságára és ezzel kapcsolatban az adatok változatosságára csak hipotetikus megjegyzéseket tehetünk. Ugyanakkor felvethető, hogy a nyelvi konvenció, az adatközlők kreativitása vagy a hangélmény minél pontosabb visszaadásának szándéka érvényesül-e az egyes adatok esetében.

A kérdésekben megfogalmazott jelenségek állandónak tekinthetők, így feltételezhető a közösségben egy konvencionális, tapasztalati alap, általában köznyelvi jellegű kifejezésekről lévén szó. Emellett lehet szerepe a derivátumok egyéni ismeretének, illetőleg az egyes kifejezésekhez kötődő aktuális jelentések kialakításának (vö. LADÁNYI 2000: 179–180). A korpusz ígét tekintve nem mindig magától értetődő, hogy az adatok csakugyan onomatopoetikus eredetűek-e, illetve a sajátosabb derivátumok mennyire tekinthetők elterjedt változatnak. Az elterjedtséghez és az etimológiai megközelítéshez az ÚMTsz. és a TESz. mellett kifejezetten hangutánzással foglalkozó esettanulmányok voltak segítségemre (BENKŐ 1954, KISS 1974, GUTTMANN 1990, JUHÁSZ 1994, 1996, 1998).

**1.3.** A sajátosabb igealakok esetében a kutatópontok számát tekintve már egy-két adat is elég lehet az alkalmiság kizárására főként akkor, ha más kérdésekben is megjelent (vö. 114. kérdés „hm-féle hangot hallat”: *mormicul*, 10-es kutatópont; 120. kérdés „halk hangon, alig érthetően beszél”: *mormicul*, 7, 8, 9, 10, 11-es kutatópont). A tagoltság szempontjából lényeges feltüntetni az adatok bemutatásánál az adott kérdésben jellegzetes, gyakori lexémákat; az azoktól eltérő derivátumok már magyarázatot igényelhetnek. Jelentősége lehet annak is, ha egy adott származék tipikus, általános lenne, mégis csupán egy-két adatban fordul elő, például: 140. időtlenül nevet: *viháncul*.

A morfológiai jelöltség szempontjából lényeges jelezni a korpuszban található derivátumok képzőit, s az általános gyakoritás vagy mozzanatosság mellett megjelenő jelentésbeli lehetőségeket. Néhány képzőbokr esetében kérdéses továbbá, hogy jelentésükben mennyire transzparenssek (pl. -ódik: 139. *tipródik*, vagy -orcul/-örcül: 139. *tiporcul*). A sajátos származékok jelentésének alakulása kapcsán lényeges lehet a képző szerepe (pl. *sipákulódik*, *röhincsel*). További szemantikai kérdés lehet a korpuszban a metaforikus jelentés, a szóhasadás és a poliszémia megjelenése (vö. GUTTMANN 1990: 24). A jelöltséget tekintve kisebb a szerepe az olykor előforduló tövváltozatosságnak, ilyenkor a derivátumokat alakváltozatként vagy szinonimaként kezelem (pl. 92. *böstörög/vöstörög*, 138. *taszogat/laspogat*): ezekben az esetekben ugyanis érdemes figyelembe venni a hangélmény keltette változatos reprezentációkat, a hangjelenségek egymásba való átcsapását, illetőleg az onomatopoetikus szituációk kérdését.

**2.1.** A módszertani megjegyzések után érdemes röviden utalni a hangutánzás tudománytörténeti értékelésére, főként az expresszív képzés szempontjából. A hangutánzó szavakban a hangalak és a jelentés viszonya közvetlen: természeti hangok beszédhangokkal való reprezentációjaként értelmezhető (BENKŐ 1954:

255). A hangfestés esetében nem közvetlen ez a viszony, leginkább mozgás- vagy állapotképzetek hangulatát adja vissza. A hangjelenség s az egyéb érzékszervekkel felfogható benyomások kifejezése viszonyként is értelmezhető egy-egy kifejezés esetében; lehet átmenet a hang- és mozgásképzet között, például: *lehel, viháncol, riszál* stb. (BENKŐ 1954: 255, KISS 1974: 3). A hangutánzó szavak rendszerint későbbi életük során is megőrzik a hangalak és jelentés szoros kapcsolatát, általában felismerhető marad a hangutánzó jelleg (BENKŐ 1967b: 309–312). Természetüknél fogva elsősorban igékről lehet szó.

A Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlaszának gyűjtött anyagában nem hangutánzó vagy hangfestő igék is szerepelnek. A korpusz néhány adata kapcsán is felmerül a onomatopoetikusnak minősítés problémája. A döntés olykor nem magától értetődő, ugyanis nem mindig érzékelhető egyformán a hangkifejező jelleg, a motiváció (vö. JUHÁSZ 1998: 134–135). Ahogy GUTTMANN megjegyzi, olyan adatokat is lejegyeztek, amelyek az ottani nyelvhasználók hangutánzónak érzékelték (1990: 20).

Az onomatopoetikus igék lényegesek lehetnek a nyelvföldrajzi vizsgálatokban változatosságuk, szemléleti vonatkozásaik s területi meghatározottságuk miatt (vö. BENKŐ 1967a: 40). A hangutánzó kifejezések általában a szókincs belső keletkezésű, expresszív elemei. Az ilyen elemeknek olykor a helynévadást motiváló szerepük is van: a tájékozódáshoz fontos lehet a nyelvhasználók számára, hogy az őket körülvevő táj mely részei milyen hangot adnak. A jellemző, érzékeltes hangmegnevezés pedig könnyen válhatott akár helynévvé is (vö. JUHÁSZ 1989: 117). A hangutánzó, hangfestő igék expresszív voltából adódik, hogy saját rendszerszerűségük, szabályszerűségeik vannak. A morfológiát tekintve ilyenek a hangrendi párhuzamok, palatoveláris, labiális-illabilais változatok, ritkább szóképzések, többképzős változatok (BENKŐ 1954: 258, KISS 1974: 6–10).

**2.2.** Az onomatopoetikus igék kialakulásával, felépítésével foglalkoznak Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi atlasza című munka szerzői is (BALOGH–KIRÁLY 1976: 25–65). Az expresszív képzésre jellemző, hogy nincs önálló elhatárolható alapszó. Az onomatopoetikus szóalkotás természeténél fogva a megnyilatkozóban keltett hangélmény reprezentációjaként megjelenő hangutánzó alapszót tekinthetjük tőnek. A hangélmények csoportjai közt nincsenek merev határok, a hangjelenségek átcsoportosíthatók egymásba (BALOGH–KIRÁLY 1976: 52). A hangutánzó igék jelentős részénél nemcsak a tömorféma expresszív, az alapszó és képző befolyása egyaránt érvényesülhet. Vannak olyan igevégződések, amelyek tipikusan a hangutánzó igék képzői<sup>5</sup> lehetnek, ilyen az *-n* mozzanatos képző, a gyakorító jelentésű *-kol/-kel/-köl ~ -gol/-gel/-göl* (BENKŐ 1967b: 311). A hangutánzó igealakok általában a képzővel együtt keletkeztek, lehetnek egyedi és alkalmi alakulások. Mivel keletkezésükben az analógiának

<sup>5</sup> Ebben a megközelítésben álképző (vö. BENKŐ 1967b: 311).

nagy szerepe lehet,<sup>6</sup> korábban nem tekintették igazi képzésnek (BALOGH-KIRÁLY 1976: 52). Az alapszó fiktív volta miatt a képző funkcióját csak a szófajiság megadásában látták, a jelentésmódosítást nem vizsgálták.

A szóalak elemzése nem mindig egyértelmű, bár a képzők járulhatnak önállóan is élő alapszóhoz, élhetnek egyedülálló vagy egy-két párhuzamos képzésű származékban. Ha a tömorféma — hozzátehetjük: inkább — magában hordozza az expresszivitást, a végződés leválasztása egyszerűbb. A *tő* kikövetkeztetését segíti, ha egy ige többféle képzős változatban előfordul, ha egy *tő*höz több képző járulhat (pl. *csahint*, *csahítál*, *csahit*). Ha az igealak — akár egészében — expresszív, nehéz a morfémahatárok megállapítása, s hogy primer képzőről vagy képzőbokorról lehet-e szó. Olykor a nyelvtudat is leválaszt szóvégeket, s más tövekhez képzőszerepben kapcsolja őket, a szóalkotást pedig alakíthatja a hangutánzó alapszó és az analógiásan illeszkedő képző is (BALOGH-KIRÁLY 1976: 52–60). A hangutánzó igeik expresszív elemként keletkeznek, ezzel részben magyarázható a képzésbeli változatosságuk, ezenkívül az egymás mellett élő derivátumoknak hatása lehet az újabbak létrehozására.

Az onomatopoetikus igeik az ún. fiktív (vagy passzív) tövű igeik csoportjába tartoznak: „fiktív tövű igeinek tekinthetjük mindazokat az igealakokat, amelyek képzőt hordoznak magukon, tövük azonban önálló lexémaként nem él, illetve meghatározott korszakban az adatok tanulsága szerint nem élt” (BENKŐ 1984: 5). A fiktív tövű igeik vizsgálatát két oldalról közelíthetjük meg: a *tő* csak a toldalékkal való korrelációban értelmezhető (BENKŐ 1984: 17). A képző különböző szerepekben van jelen a fiktív tövű igealakokban: új lexikai egységet hoz létre, emellett a szófajjelölésben, a kapcsolódási hely meghatározásában van jelentősége szintaktikai, szemantikai szempontból egyaránt. Ebben a felfogásban a fiktív tövű igealak képzője nem tölti be a deriválás funkcióját a *tő* lexémaváltozatához képest (BENKŐ 1984: 20). A fiktív tövek a képzők által nyernek szófajiságot, képzők nélkül nem vehetnének részt a toldalékolási rendszerben; emellett a képzés szintaktikai és lexikai természetű, a szemantika nem kerül előtérbe (vö. a passzív tövekről leíró szempontból T. SOMOGYI 2000: 35).

A fiktív tövű igeik eredet szerint három csoportba sorolhatók: alapnyelvi, onomatopoetikus és jövevényigék. Az onomatopoetikus eredetű igeik azonban etimológiailag sem mindig választhatók el egyértelműen (BENKŐ 1984: 48). Morfematikai szempontból két típusba oszthatók: magukban álló, nem családosult, illetőleg családosult, több képző szembenállásával. Több képző szembenállása esetén általános a gyakorító : mozzanatos; mozzanatos és/vagy műveltető funkció, valamint az azonos funkciójú *-l* és *-z* versengése, de — ahogyan a kötet is jelzi — nemegyszer tartalmaznak viszonylag ritkán előforduló, különlegesebb képzőbokrokat (BENKŐ 1984: 58).

<sup>6</sup> Hangkifejező előrész + igésítő képző (BALOGH-KIRÁLY 1976: 55).

Az onomatopoetikus eredetű fiktív tövek szófaji minősítését tekintve kialakulásuk folyamatában igei természetűek, mivel elsősorban igei lexémában valósulnak meg. Ez a hangutánzás sajátos dinamizmusának eredménye, ez a képzőszembenállásokban is megmutatkozik. Igei természetű töre vallanak a deriválásban részt vevő képzők (BENKŐ 1984: 58). A fiktív tövek közül az onomatopoetikus eredetűekre jellemző a legnagyobb produktivitás: jobban hajlamosak a morfe-matikai családosulásra, adott esetben pedig a nyelvhasználó ismételten is meg-formálhatja a nyelvi kifejezést azonos vagy szinonim jelentéstartalommal (BEN-KŐ 1984: 139).

A hangutánzó igeik képzésének megítélése azóta valamelyest megváltozott: eszerint ezek az igeik felépítésükben megegyeznek a képzett szavakkal, végződéseik általában azonosak a többi (nem hangutánzó) ige képzőjével. A képzők funkciója itt is a szófaji hely kijelölése, beillesztik a szavakat a magyar igerend-szerbe, ugyanakkor nem választhatók szét egyértelműen töre és képzőre (vö. ZSILINSZKY 2003: 177–178).

Azt láthatjuk tehát, hogy korábban nem tekintették tipikus (valódi) képzésnek a hangutánzó igeiket, ugyanakkor a toldalékokat leválaszthatónak tartották. Most valódi képzésnek tekintik őket, de olyanoknak, amelyek szinkrón szempontból nem választhatók szét. Ugyanakkor a hangélmény reprezentálására szolgáló onomatopoetikus tövek morfológiai szempontból — a nem hangutánzó igeik tö-veihez hasonló módon — általában azonosíthatók. A hangutánzó igeikben szeg-mentálható képzők pedig ugyanúgy töltik be funkcióikat, mint a nem hangutánzó igeik tövein (GUTTMANN 1990: 18). Az expresszív képzés értelmezéséhez egy funkcionálisabb megközelítés is érvényesíthető.

**2.3. A funkcionális szemléletű természetes morfológia egyik fő vizsgálati szempontja a jelöltség** (vö. LADÁNYI 2007: 29–30). A jelöltség viszonyfogalom, amely az emberi percepcióra épül: minél kevésbé jelölt egy nyelvi egység, annál könnyebben fogható fel.<sup>7</sup> Fontos megjegyezni, hogy jelöletlen választás nem mindig lehetséges az egyes nyelvekben.

További központi fogalom a szerkezeti ikonicitás: a nyelvi egység morfoló-giai, szerkezeti felépítése leképezi a szemantikai–funkcionális felépítését. Ha egy nyelvi egység jelentése a részeinek jelentéséből kiszámítható, a felépítése pedig alakilag átlátható, akkor az egység transzparens (áttetsző). Az ikonicitás vizsgálatához a hangutánzás esetében az egymáshoz közeli onomatopoetikus szituációkra vonatkozó megnevezések összevetése adhat támpontot. Az agglutináló nyelvek esetében jellemző a morfotaktikai transzparencia, azaz a szóelemek ha-tárának felismerhetősége (LADÁNYI 2007: 32–34). Az onomatopoetikus kifeje-zések esetében ez nem problémamentes: a hangkifejező előrész (tő) elhatárolása

<sup>7</sup> A jelöltség mértéke különböző szempontok (számosság, határozottság, idő, mód stb.) szerint különböző lehet.

a végződéstől az igealak teljes expresszivitása esetén nehézséget okozhat (vö. BALOGH–KIRÁLY 1976: 57).

A morfológia egyik funkciója a szóalkotás, melynek egyik típusa a szóképzés. A morfológiai műveletek absztrakt morfolexikai folyamatokként kezelhetők és különíthetők el a következő típusok szerint: jegyderiváció; funkcionális, lexikai deriváció (esetfunktó jelleg); transzpozíciós vagy szintaktikai deriváció (kategória- vagy szófajváltás jellemzi); expresszív (a beszélői attitűd szempontjából, vö. LADÁNYI 2007: 65). Az onomatopoetikus igék képzése során a különféle természeti, állati vagy a beszédétől eltérő emberi hangadásokat, hangsorokat adja vissza a megnyilatkozó, s általában ezt minél realisabbnak szánva próbálja közvetíteni, így a képzés expresszív. Emellett a szintaktikai és lexikai jelleg is szerepet kap. A szóképzést akkor tekinthetjük termékenynek, ha a képzés szabályba foglalható mintát követ, a minta nyitott osztály(ok) tagjain szabadon alkalmazható, a derivátumok jelentése pedig kompozicionálisan értelmezhető, vagyis az alapszó és a képző jelentéséből kiszámítható (LADÁNYI 2008: 350). A képző sematikus jelentése produktív képzés esetén a származékok és az alapszavak jelentésének megkülönböztetésével állapítható meg (vö. KESZLER 2000: 309). A szóalkotási eljárások termékenysége időben változhat, és a kiépülő mintázatok esetében a képzés alapját kezdetben egyedi minták analógiás követése adja, amelyet fokozatiság jellemez. Az analógia szerepe különböző megvalósulástípusokban jelentkezik: felszíni analógia, séma útján, illetve termékeny, szabályba foglalt minta követésével (LADÁNYI 2008: 361, 368).

A hangutánzó igék képzését analógiásnak, a létrejött derivátumokat pedig általában nem hosszú életűnek tekinti a szakirodalom (pl. BALOGH–KIRÁLY 1976: 55–56, BENKŐ 1967b: 310 stb.). A nyelvhasználat ugyanakkor képes reprodukálni az adott onomatopoetikus kifejezéseket azonos vagy hasonló jelentéstartalommal, főként, ha az onomatopoetikus szituáció az időbeli és társadalmi változásoktól függetlenül része a környezetnek.

A jelöltség szempontjából lényeges, hogy a szóképzési paradigmák forma : jelentés viszonyokat erősítenek meg. Szinonim képzők esetében pedig azonos — legáltalánosabban felfogott — szóképzési jelentések, de formailag különböző képzési szabályok hoznak létre különféle megoldásokat, pl. *tépeget, tépdés, tépdel, tépked* (LADÁNYI 2007: 73). Ezen a ponton bizonyos értelemben találkozunk a korpusz hangutánzó igéinek vizsgálatában a jelöltség és a tagoltság, vagyis a mennyiségbeli változatosság egy-egy válaszsorban.

Az igék morfológiai, szintaktikai viselkedése függ attól, milyen jelentéstartalom lexikalizálódott bennük. A hangjelenséget jelölő igékre ráépülhet a mozgás képzete is pl. *zakatol*. Ilyenkor kérdéses, hogy a mozgás és az azt kísérő zaj esetén melyik tényező kerül előtérbe a megnevezésben<sup>8</sup> (LADÁNYI 2003: 45). A

<sup>8</sup> Lásd a korpusz 4. csoportját.

hangutánzó igék zömmel intranszítívák, alanyuk változatos lehet, köztük természeti erő<sup>9</sup> is előfordulhat. Az ige tartalmában azt a jelentéskomponenst lexicizálja a beszélő, amely az adott szituációban, kontextusban leginkább lényeges a számára, így érvényesülhet a nyelvhasználó kreatív attitűdje is (LADÁNYI 2003: 51). A hangutánzó igék esetében ilyen lehet a hangadás tartóssága, intenzitása, akár élessége stb.

A morfológiailag szegmentálható, transzparens igék jelentését tekintve elkülöníthető a lexikális (konvencionalizált), potenciális (a képző sematikus jelentéséből kiszámítható), valamint az aktuális jelentés, amely adott kontextus függvénye, lehet alkalmi, de a rendszerbe is kerülhet. Az aktuális jelentésből általában az alapszó lexikai szemantikájából adódó tipikus jelentés rögzül. A potenciális és aktuális jelentés esetében kérdéses az alapjelentések többfélesége, a metaforikus vagy metonimikus kiterjesztés (LADÁNYI 2000: 179–180).

3. A Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlaszának anyagából 23 kérdés válaszzeit választottam elemzésre, s azokat öt csoportra bontottam, közös jelentés-összetevők alapján. A kérdések viszonylag könnyen megnevezhető hangadásokra vonatkoznak. Az adatok bemutatása a következőképpen jelenik meg: a kérdés száma; az onomatopoeikus szituáció; a kérdésre vonatkozó tipikus, jelöletlen igék ( )-ben, majd a jelöltségben sajátos adatok megjegyzésekkel, magyarázatokkal szerepelnek.<sup>10</sup> Minden kérdésre jellemző a tagoltság, de különböző mértékben. A legkevésbé tagolt válaszsorok: 169. „az ég villámláskor” (a 26 kutatópontra 36 adat, ebből mind a 26 ponton szerepel a *dörög*); 97. „csoszog” (36 adat, mind a 26 ponton szerepel a *csoszog*). A legtagoltabb adatsorok: 133. „jókedvében kiáltásokat hallat” (87 adat); 163. „ha csak néhány csepp eső esik” (77 adat); 132. „halkan mondja el a mondanivalóját” (72 adat). Az öt csoportból három az emberi hangképző-szervekkel történő hangadásra, illetve a beszéd valamilyen sajátos megnyilvánulására vonatkozik. Egy csoportba a járással kapcsolatos hangadásokat jelző igék, derivátumok tartoznak. Az utolsó kategória a természetbeli hangjelenségekre kérdez rá.

### 1. csoport

Az első csoportban az éles hangadás jelenik meg közös pontként: általában valamilyen fájdalmat vagy egyéb kellemetlenséget fejez ki. 91. gyerek sír (*bőg, ordít, sír, zokog*); 135. erős hatásra éles hangon kiált (*sikitt, visitt, sikolt*); 136. sipító hangon beszél (*rikácsul/rikácsol, sipákul*); 149. hangosan jajgat (*óbégat, ordít, jajgat*); 123. nyugösködve panaszkodik (*nyafog, nyöszörög, nyavalyog*).

A kérdés csoportban több általános, jelöletlen hangutánzó ige található: *bőg, ordít, sír, jajgat*. Talán kevésbé érezhető a motiváció az *ordít* esetében, amely a TESz. szerint „artikulálatlan, éles hangadást” jelöl. Az *óbégat* töve átvétel (vö.

<sup>9</sup> Lásd a korpusz 5. csoportját.

<sup>10</sup> Az adatok az írásmódot tekintve GUTTMANN–KÖBÖLKUTI 1987 alapján szerepelnek.



*au weh* a németből), azonban beilleszkedett a *-gat/-get* gyakorító képzővel a hangadást jelölő igék közé. A képzésben jelöltebb derivátumok közül a csoportban négy kérdésben, összességében viszonylag nagy területi gyakorisággal jelenik meg a *siëkodik ~ sókodik*, amely az ÚMTsz. szerint a *sivalkodik* változata. A *-kodik/-kedik/-ködik* a visszaható képzők közé tartozik. A csoportban más tövel is adatos, ilyen a *nyögöskodik* (123. a *nyűgöskodik* fonológiai változata). Az onomatopoetikus szituációkban inkább a hangadás tartóssága kerülhet előtérbe, mintsem a visszahatás. A *siëkodik ~ sókodik* a *sivalkodik*-hoz képest kevesebb olyan képzőt tartalmaz, amely tartósságot fejez ki, így talán a hangadás élességére irányul a figyelem. A *siëkodik ~ sókodik* mellett a *sikogat* derivátum már egyértelműen a duratív jelentést erősíti, s inkább a tartós kiáltózásra utalhat.

A morfológiai jelöltség szempontjából érdekes a *rikátozik*, amely éles kiáltásra vonatkozik (135.). A kutatóterület északi részén viszonylag nagy megterheltséggel fordul elő, mind a hat kutatóponton szerepel. A hangutánzó igék gyakran keletkeznek korábbi onomatopoetikus kifejezések hatására, így a *rikátozik* lehet a *rikácsol* és a *kiáltozik* kontaminációja. Képzésében a *sápítoz*-ra hasonlít a mozzanatos *-t* és a gyakorító *-z* miatt.

A hangadás tartósságát fejezi ki az *-orog/-örög* képzőbokor, amely több tövel is előfordul, ilyen a *nyöszörög*, a *nyikorog* és *csikorog* (123.). Az utóbbi két igealak nem kifejezetten élőlények hangjának megnevezésére használatos, a hang élessége kerül előtérbe. Jelentésében jelöltnek tekinthető a *retyetül*, amely nem alkalmi adat (136., három szomszédos kutatóponton). Az ÚMTsz. szerint 'lo-csog, fecseg' jelentésben használatos, itt viszont az onomatopoetikus szituáció alapján a sipítózó beszédre vonatkozik (a kettő nincs feltétlenül távol egymástól).

Az általánosabb megnevezésekben leggyakoribb képzők a *-g*, a *-t*, az *-ít* és a *-kol/-kél/-köl*. A jelöltebb derivátumokban megjelenik a *-gat/-get* (135. *sikogat*, *rikogat*), a már említett *-kodik/-kedik/-ködik* (136. *sipánkodik*) és az *-orog/-örög* (123. *nyikorog*).

## 2. csoport

A második kérdéscsoport nem teljesen koherens, ugyanakkor a hangadás intenzitása összekapcsolja a különböző szituációkat. További közös jelentésösszetevő, hogy a hallgatók számára egyik hangadás sem kellemes: 92. *perlekedik*, *veszekszik* (*pörül*, *orditt*); 105. *csúnyán*, *elnyújtva* *énekel* (*ordít*, *óbéogat*, *gajdul*); 133. *jókedvében* *kiáltozik* (*hujjogat*, *kurgyogat*, *sikogat*, *kurjant*, *rikant*); 140. *bántóan*, *idétlenül* *nevet* (*röhög*, *kacag*, *vihog*). A *böstörög/vöstörög* igepár perlekedésre vonatkozik (92.).<sup>11</sup> A TESz. „valószínűleg hangfestő”-nek tekinti, az ÚMTsz. szerint elterjedt kifejezés. A képzőbokor mindenesetre tartós

<sup>11</sup> A (92.) válaszsorában több nem kifejezetten hangutánzó ige is szerepel (*patáliázik*, *házsártoskodik*, *lármázik* stb.), noha a szóhangulat miatt a beszélők értékelhetik hangulatfestő kifejezéseknek.

hangadásra enged következtetni. Akár egy kutatóponton is változatokban találhatók meg, s ez is az onomatopoetikus jellegét erősíti.

Főként a *tő* miatt tekinthető jelöltnek a csúnyán hangzó éneklésre vonatkozó (105.) *hőbörög*. Az ÚMTsz. a *hebeg*-gel kapcsolja össze, s a lármázás hangképzetével. A TESz. hangfestőnek tekinti, de 'csavarog' értelemben. Más megközelítésben a *hőzöng*, *fennhéjázás* stb. kifejezésekkel egybevetve nemcsak intenzitást fejez ki, hanem a *hé*, *hő* stb. indulatszók is azonosíthatók benne (vö. JUHÁSZ 1994: 340). A *hőbörög* tehát valamilyen indulatszói *tő* és a gyakorítást kifejező képző társulásának eredménye.

A képzés szempontjából sajátos a *gajdorászik* igealak (105.), amely továbbképzett változat, ugyanis a *gajdul* gyakrabban fordul elő ugyanebben a válasz-sorban. Az *-orász* képzőbokorban az archaikus, már improduktív *-r* képző kapcsolódik össze az egyik manapság is produktív gyakorító képzővel. A *sókadozik* esetében a szintén nem produktív *-d* és a produktív *-z* igeképző társul. Képzésében jelölt a *dábërikul/dáborikul*, melyben a képzőbokor (*-rikul/-rékul*) a motiváció elhomályosulásával vonódhatott el a *kukorékol* igéből (BALOGH–KIRÁLY 1976: 57). Az ÚMTsz. szerint a *dávorikul* alakváltozata, amely lármázásra utal.

A jókedvű kiáltozás kifejezésében (135.) egyaránt tipikus a tartós és mozzanatos képzés több onomatopoetikus tövel is (*kurgyogat*, *sikogat*, *hujágot* : *rikant*, *hujjánt*, *kurjant*). A hangadás élességére utal ismét a *rikátoz*. Sajátos és területileg kötött derivátum a több változatban előforduló *gyugant/gyuhant/gyuhint* (Hetés területén kiáltást fejez ki, vö. ÚMTsz.). Valószínűleg indulatszói eredetű, a *cshaj* ~ *gyuhaj* változatából alakulhatott.

A bántó nevetésre (140.) általános igék a *röhög*, *vihog*; a *viháncol* csak egy ponton fordul elő. Képzésében jelöltebb derivátum a *röhincsel*, amelyben egyszerre vannak mozzanatos, gyakorító s a hangadás kevésbé éles voltát kifejező képzők.<sup>12</sup> Jelentésében sajátos, jelöltebb a *vinnyog* és a *vigyorog*, utóbbiban manapság már inkább a mimika, a mozgás érződik, itt azonban kifejezetten a hangadásra vonatkozik, bizonyos kutatópontokon kizárólagosan (vö. JUHÁSZ 1996: 180, 1998: 137–138).

A csoport adatait tekintve tipikus képző a *-g*, a *-gat/-get*, az *-nt*. A mozzanatos *-nt* adott esetben nem a *-g*, hanem a *-gat/-get* képzővel áll szemben (135.). A képzőbokok között előfordul az *-orog/-örög* (*hőbörög*, *böstörög*); a *-rikol/-rékol*. Az alkalmiak: *-ároz* (*vinyároz*), *-doz* (*sókadozik*), *-öréz* (*rögyörész*), *-incsel* (*röhincsel*).

### 3. csoport

A harmadik csoportban a beszéd folyamatossága, intenzitása, hangereje kérdéses az egyes onomatopoetikus szituációkban. A dadogás általánosabb, a hebe-

<sup>12</sup> Képzőbokokban a *-c* vagy *-cs* képző intenzitáscsökkentő hatására utal BALOGH–KIRÁLY 1976: 62 is.

gés kötöttebb helyzetet feltételez a kérdés alapján. A morgás, suttogás pedig hol a beszélő szándéka felől, hol pedig a hallgató szempontjából (érthetőség) kiindulva jelenik meg: 100. dadog (*dadog, nyökög, habog*); 108. izgalmban akadozva beszél (*dadog, hebög/höbög, nyökög*); 114. „hm”-féle hangot ad (*hümmög*); 120. alig érthetően, halk hangon beszél (*morog, mormog, dörmög, szuszog, susog*); 132. halkan beszél, nehogy meghallják (*súg, suttog, pusmog*).

A harmadik csoportban található a korpusz egyik legkevésbé tagolt és jelölt válaszsora, amely a dadogásra vonatkozik (100.): eltérőbb, alkalmi derivátum a *nyökörög*. A többi tipikus ige képzésben egységes, a -g képzőt tartalmazzák. A *nyökög* területi előfordulása ugyanakkor igen kötött (vö. BENKŐ 1967a: 40). Az előzőhöz hasonló szituációra vonatkozó 108. kérdés tagoltabb. Képzésében jelölt igealak a *höbörkül*, mely nem alkalmi szóalkotás eredménye (három kutatóponton adatolt). A képzőborkorban az -r improduktív képző, a -kül a gyakoriság mellett utalhat az intenzitás vagy a folyamatosság csökkenésére. Az ÚMTsz. 'locsog, fecseg' értelemben jegyzi, más képzéssel pedig 'dadog' jelentésben (*hebe-reg ~ höbörög*). A TESz. szerint hangutánzó eredetű (vö. *hebeg*), intenzitása azonban kérdéses. A *höbörög* (lásd 105.) kapcsán előtérbe került a hangerő, a nyomatékosítás. A *höbörkül*-ben ez a jelentés nem tűnik jellemzőnek. Ha eredetük közös, lehet szóhasadás eredménye. A *mokog* és a *motyog* jelentésében jelölt: a halk beszédre tipikusabban vonatkozik, mint a beszéd akadozására.

A „hm-féle hangadásra” (114.) tipikus a *hümmög*, ugyanakkor a gyakoriság a kutatóterület felén a -gat/-get képzővel is megjelenik, emellett előfordulnak mozzanatos képzős derivátumok (*hümmment, morryanyik*). Ugyanebben az adatsorban egyszer megjelenik a *mormicul*, amely a 120. kérdésben már öt kutatóponton fordul elő. A képzés más tövvel is jelentkezik mindkét szituációban (*dörmicul*). A *mormicul* eredetét tekintve egyértelműen onomatopoetikus (a *morog/mormog* igék töve + -icul/-icül képzőborkor). Az ÚMTsz. több olyan onomatopoetikus szituációt és jelentést sorol fel, amelyben adatolható; ilyen a 'duzzog', 'morog', 'rágcsál', 'halkan, barátságosan morog', s az itt aktuális 'érthetetlenül, halkán beszél'.<sup>13</sup> Bizonyos hangjelenségek kifejezései tehát a különböző onomatopoetikus szituációk ellenére átcsaphatnak egymásba poliszém származékot alakítva ki.

A csoport utolsó két kérdése a suttogásra vonatkozik. A kérdésfeltevés egyszer az érthetőség, a hallgató szempontjából fogalmazódik meg (120.), a 132. kérdésben pedig a beszélő szándéka szerint (nem akarja, hogy meghallják). A jeletlen megnevezések képzésükben hasonlítanak, a tövek azonban különböznek (120. *morog, mormog, dörmög*; 132. *súg, suttog, pusmog*). A képzésben jelöl-

<sup>13</sup> A vasi és muravidéki atlaszban szintén megjelenik a macska dorombolására vonatkozóan (47. kérdés), míg Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlaszában hívogatóként is előfordul (BALOGH-KIRÁLY 1976: 46–47. kérdések).

tebb derivátumok közt található a *susmitál* ~ *suspítál* (szinonimák), melyek egyszerre tartalmaznak mozzanatos és gyakorító képzőt. A már említett *mormicul* mellett ismét szerepel a *dörmicül*, s a *dorombul*, utóbbi köznyelvi használatban kevésbé vonatkozik emberi hangadásra. Az utóbbi két adat, ha nem is alkalmi, nem tekinthető elterjedtnek sem.

A hangadás tartósságát expresszívebben fejezi ki az *-orog/-örög* képzőbokr, s ilyen derivátumokra is találunk példákat: *susporog*, *motyorog* (a jelöletlenebb *-g* képzős változat nem fordul elő). Általános gyakorítást fejez ki továbbá a *sugdoz* (132., 4 kutatóponton).

Az öt kérdés adataiban jellemző a tövváltozatosság a jelöletlen esetekben is, míg a képzés itt egységes (a legtipikusabb *-g* képzővel). A jelöltség jelentkezik a tövekben és a képzőkben egyaránt. A korpuszban talán ebben a csoportban a legváltozatosabb a képzők előfordulása: *-orog/-örög* (*susporog*); *-gat/-get* (*hümmöget*); *-rcül* (*höbörcül*); *-icul/-icül* (*mormicul*); *-itál* (*susmitál*); *-doz* (*sugdoz*); alkalmibb: *-nt* (*hümmment*); *-incül* (*höbincül*).

#### 4. csoport

A negyedik csoportban az emberi cselekvésekből adódó, azokat kísérő, lábbal történő hangadást fejezik ki a származékok. Ilyen esetben elmozdulhat a hangutánzás a hangfestés felé, ahol a mozgás kifejezése kerül előtérbe (vö. BENKŐ 1954: 255–257, KISS 1974: 3–4). 97. talpával a földet súrolva, nehézkesen jár (*csoszog*); 98. gyerek tesz-vesz, járkál (*csötönöz*, *topog/töpög*); 138. sárban jár (*tocsog*, *csattog*); 139. lábát váltogatva a földet veri (*topog/dobog*, *toporog*).

A korpusz egyik legkevésbé tagolt válaszsorában (97.) szinte kizárólagos a *csoszog* (palatális változatban is: *csöszög*, s egy alkalmi képzéssel a *csöszmörög*). A jelöltebb *csosztat* (egyszer *kosztat*) négy kutatóponton fordul elő: a *-tat* képző itt mozzanatosságra utalhat. A *csötönöz* ige az atlasz kérdésében (98.) a kisgyermek mozgására, illetve az azzal együtt járó hangjelenségre vonatkozik, s alapbeállításnak tekinthető. A TESz. „valószínűleg hangutánzó” eredetűnek tartja a származékot, az ÚMTsz. elsősorban ’lábatlankodik, tesz-vesz’ jelentésben említi. A válaszsor elsősorban a képzésben tagolt. Az alkalmi változatokban a mozzanatosság és a gyakorítás együtt jelenik meg: *csötömbül*, *csötöng*, *csötönész*, *csötönkül/csötönkél*. Az előző kérdéshez hasonlóan itt is megtaláljuk a *csöszmörög* származékot (más-más pontokon). A *csötönöz*-höz képest a *csöszmörög* alakban a hangadás tartóssága válik jelöltté az *-orog/-örög* képző által. A *tipeg/topog/töpög* jelöletlen, viszont kevés ponton adatolt.

A sárban járás hangjelenségére vonatkozó (138.) általános igék a *tocsog* és a *csattog*. A gyakorítás a *-g* képző mellett a *-gat/-get* által is jellemző: *csattogat*, vagy sajátos tövekben kifejezve, mint a *laspogat* és *taszogat*. Az utóbbi igékben erősebb lehet a mozgásképzet. A 139. kérdésre gyakori és — mivel a töben megjelenő hangadás jellemzően a járáshoz kapcsolódik — jelöletlen válasz a *topog*, *toporog* és a képzésében jelöltebb *tipródik*. Az utóbbi esetben az *-ódik* utalhat in-

tenzitáscsökkenésre. Ebben a kérdésben is megjelenik a *-gat/-get* gyakorító képző (*toppogat*). Képzésében jelölt a *topáncsul* és *topickul* (utóbbi a *tapicskol* alaki változata lehet), egyszerre mozzanatosságot és tartós hangadást kifejezve. További jelölt derivátum a *tiporcul* (egy adattal lásd a 98. is), amelyet az ÚMTsz. 'ugrál' jelentésben hoz. Az archaikus *-r* képző mellett a *-cul* utalhat nem túl erős, tartós hangadásra is. A *tipeg/topog* ~ *dobog* szócsaládba tartozik a néhány kutatóponton adatolt *timbul* is, amely az ÚMTsz. szerint a *tombol* alakváltozata.

A negyedik kérdéscsoportban a kisgyermek mozgására vonatkozó válasz sor (98.) tartalmaz viszonylag sok alkalmi adatot, talán a ritkább megnevezés miatt. A többi kérdés az eddigiekhez képest kevésbé tagolt lexikailag. A jelöltség inkább a képzésben jelentkezik: tipikus képzők a *-g*, az *-orog/-örög* (*toporog*), a *-z* (*csötönöz*); jelöltebb a *-gat/-get* (*csattogat*, *toppogat*), *-tat/-tet* (*csosztat*); a *-rcul* (*tiporcul*), s jelentése miatt az *-ódik* (*tipródik*).

### 5. csoport

Az utolsó kérdéscsoportban természeti jelenségekkel járó hangadások megnevezései találhatók, ezek az igék tehát alapvetően nem cselekvő alanyt feltételeznek: 163. pár csepp eső esik (*csöpög*, *csöpörög*); 196. egyenletesen, erősen esik (*zuhog*, *suhog*); 179. a jégeső hangja (*kopog*, *zörög*, *csattog*, *zuhog*, *csörög*); 169. villámlás után (*dörög*); 160. hirtelen villámlik (*dörög*, *csattog*).

A 163. kérdésben<sup>14</sup> jelöletlen a *csöpög* és *csöpörög*, többen jelöltebb a *pötyörög*. Az *-orog/-örög* képzőbokr a tartós hangadás kifejezésére az eddigiek alapján expresszívabb volta ellenére is jelöletlennek tekinthető. Képzésben sajátos a *pötyörész* és *csöpörész*, melyekben az intenzitás csökkenése kerül előtérbe. A *csöpitől* képzése alapján mozzanatosságra is utal (a *szemetül* hatására alakulhatott ki.) Az egyenletes eső (196.) megnevezésében gyakori a *zuhog*, *suhog* s a *szakad* (az utóbbinak onomatopoetikus eredete kérdéses lehet). Inkább a tövekben jelöltebb egységek a *csattog*, *csapkod*, valamint a *locsog*, amely területileg igen kötött lehet (vö. BENKŐ 1967a: 45). A jégeső hangjára sok általános megnevezés vonatkozik (179.), melyek gyakorítást fejeznek ki, de mozzanatos képzős igék is szerepelnek az adatok közt: *csattanyik*, *suhitt*, *csörömpül* (utóbbi a hangjelenségek közti átmenetre utalhat). A dörgés és villámlás tapasztalati közelségéből adódóan a hangutánzó igék közti jellemző átfedéssel jár; a villámlás esetében természeténél fogva több mozzanatos képzős ige figyelhető meg (*csattanyik*, *dörrenyik*, *morranyik*). Jelentésében jelölt a *morog* és *morran*. Az utolsó kérdéscsoportban sok az általános, *-g* képzős és mozzanatos derivátum, ezzel együtt található néhány expresszívabb képzésű származék is *-orog/-örög* és *-örész* képzőbokokkal.

<sup>14</sup> Az adatok közt szereplő *szemerkél* és *szemetül* — noha gyakran jelenik meg — nem onomatopoetikus eredetűek (TESz.), s ezt a nyelvtudat is érzékelheti. Ebben a vizsgálatban nem releváns adatoknak tekintem őket (vö. JUHÁSZ 1998: 136). Hasonlóan a *szítál* is inkább a hangfestés, hangulatfestés elemének tekinthető.

Az öt kérdéscsoportból a mennyiségileg legtagoltabb és mind a tövekben, mind pedig a képzésekben jelöltebb a 2. és a 3. csoport, melyek onomatopoeitikus szituációi az erősebb, kevésbé kellemes hangadásra, illetőleg a halk vagy akadozó beszédre vonatkoznak. Az első csoportban sok az alkalmi derivátum, továbbá inkább képzésében jelölt. A 4–5. csoportra ugyan szintén jellemző kisebb mértékű tagoltság, s a képzésbeli jelöltség, mégis egységesebb képet mutatnak. Ennek oka az lehet, hogy a beszédre, emberi hangadásra vonatkozó onomatopoeitikus szituációk kapcsán többféle tulajdonság, tényező kerülhet előtérbe a derivátumokban (intenzitás, élesség, tartósság, rövid, de ismétlődő hangadás stb.), s ez okozhatja a változatosságot. A mozgást kísérő és a természeti hangjelenségeknél vagy nagyobb az általánosság, vagy pedig csak egy-egy tulajdonságra vonatkozott a kérdés. Ezeknél a kérdéseknél jellemző több kutatóponton a jelöletlen alakok kizárólagossága — ugyanakkor egy-egy kérdéshez több általános származék is tartozik.

4. A kérdéscsoportokban megfigyelhető bizonyos képző- és tőváltozatosság. A hangutánzás egyes típusaiban is jól elkülöníthető a tipikus és kevésbé tipikus képzők változó volta, az adott igecsoportot és kutatóterületet figyelembe véve.

A legjellegzetesebb onomatopoeitikus képzőknek a *-g*, *-n*, *-t*, *-kol/-kel/-köl* szuffixumok tekinthetők (vö. KISS 1974: 6, BENKŐ 1984: 58, KIEFER–LADÁNYI 2000: 159). Az ilyen derivátumok — főként nyelvjárásokban — tartalmaznak ritkábban előforduló képzőbokrokat is (vö. BENKŐ 1984: 58). Emellett a hangutánzó-hangfestő igék belső szabályszerűségeire is felhívják a figyelmet, például a képzőkorrelációk és nagy mennyiségű alakváltozatok, szócsaládosulás tekintetében (vö. KISS 1974: 7–12).

A korpusz adatait tekintve a legáltalánosabb expresszív képző, a *-g* a 3. és az 5. kérdéscsoportot (halk/akadozó beszéd, illetőleg természeti hangadás) többféle onomatopoeitikus tővel jellemzi. A többi csoportban szintén található egy-egy ilyen képzésű igealak nagy területi megterheltséggel, például az első csoportban a *bőg* és a *nyafog* (91., 123.), a negyedikben a *csoszog*, *topog* stb. (97., 138., 139.). Ezek lexikalizálódott, jelöletlen derivátumok, ezért is szerepelnek az egyes kérdések tárgyalásakor ( )-ben. Bizonyos szituációkban a *-g*-vel verseng a szintén gyakorító *-gat/-get* képzőbokor, s akár több kutatóponton is megjelenik pl. *hümmöget* (114.), *topogat*, *csattogat* (138.).

A mozzanatos *-n* és *-t* képzők szintén megjelenhetnek az általános tartós hangadást mutató onomatopoeitikus szituációkban is, a *-g* képzővel korrelációban, bár jóval kisebb területi megterheltség jellemzi őket, például: *csosztat* (97.), *hümment* (114.), *suhitt* (a jégeső, 179.).

A sajátos képzőbokrok s a velük alkotott derivátumok már az egyes csoportoknál részletesen szerepeltek, így most összesítve, felsorolásszerűen következnek:

| Funkció                                          | Képző                    | Derivátum                                                                                       |
|--------------------------------------------------|--------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------|
| „visszaható”                                     | -ódik                    | <i>tipródik</i> (139.), <i>sipákulódik</i>                                                      |
|                                                  | -kodik/-ködik            | <i>siëkodik</i> (91., 135., 136., 149.)                                                         |
| mozzanatos és/vagy intenzitáscsökkenést kifejező | -incsél                  | <i>röhincsel</i> (140.)                                                                         |
|                                                  | -orász/-örész            | <i>gajdorászik</i> (133.), <i>csöpörész</i> , <i>pötyörész</i> , <i>csatorász</i> (179.)        |
|                                                  | -orcul/-örcül            | <i>höbörcül</i> (114.), <i>tiporcul</i> (98., 138.)                                             |
|                                                  | -icál/-icél, -icul/-icül | <i>mormicul</i> , <i>dörmicul</i> (120., 114.), <i>höbincül</i> (114.), <i>nyifáncul</i> (123.) |
|                                                  | -itál                    | <i>susmitál</i> (114. 120.), <i>retyetül</i> (136.),                                            |
|                                                  | -tul/-tül                | <i>csöpitül</i> (163.)                                                                          |

Ezek a képzőbokrok általában a tartósság kifejezésével állnak szemben, illetőleg ahhoz képest jelentésüknek megfelelő összetevőkkel árnyalják a derivátumokat, s általában a kutatóterületen nem nagy megterheltséggel fordulnak elő. A korpusz a viszonylag kevés kérdés ellenére is igen változatos nyelvi anyagot mutat. Ennek egyik oka az onomatopoezis természetéből adódó képzésbeli és tőváltozatosság, másfelől a területi kötöttség, a tagoltság nyelvföldrajzi vonatkozásai (vö. IMRE 1987: 6–7, 21, 42–46).

5. A dolgozatban elsősorban a hangutánzó igék morfológiai jellegű vizsgálatát tűztém ki célul, így a korpuszbeli adatok területi kötöttségének vizsgálata nem tartozik szorosan a tárgyhoz. A területi összefüggésekre ezért itt csupán röviden utalok.

A kutatópontok megterheltsége összességében igen vegyes képet mutat. Kőszeg-Hegyalja és az Őrség területe sok jelölt derivátumot tartalmaz, míg Muravidéken több olyan pont is akad, ahol egy ilyen adat sem található. GUTTMANN szerint a területen sok az általános, köznyelvi megnevezés, de jó néhány archaizmust is sikerült gyűjteniük (GUTTMANN–KÖBÖLKUTI 1987: 15). Emellett fontos szem előtt tartani azt a körülményt, hogy a muravidéki területen kutatópontonként két-két adatközlő válaszolt az összes kérdésre, míg Vas megyében hat-hat megkérdezett személy adatait láthatjuk (i. m. 4–5), s ez az adatok összevethetőségét is befolyásolja.

A fenti megállapításokat a korpuszra vonatkoztatva elmondhatjuk, hogy főként a mozgással járó, illetőleg a természeti hangjelenségek megnevezésekor található a Muravidéken is több archaikus kifejezés. Ilyen a *tiporcul*, *csöszmörög* (98.), *csöpitül* (263.), *morog* (az ég), *rastog*, *rastan* (az ég villámláskor, 160.) stb. Mivel a nyelvatlaszokban olyan nyelvi állapot rögzül, amely részben már elmúlt (vö. DEME 1975, idézi KISS 2006: 130), a fenti vázlatos megjegyzésekből nem vonhatók le messzemenő következtetések. Mindenesetre a Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza további adatainak figyelembevételével árnyalhatjuk az itt vázlatosan kialakított képet.

A derivátumok nyelvföldrajzi vonatkozásainak vizsgálatát térben is kiterjeszthetjük, segítségül hívva A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) vagy A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNYA.) ide vonatkozó térképlapjait. A vasi és muravidéki atlasz 163. kérdését (csak pár csepp eső esik) vettem össze a MNYA. 609. térképével (szitál az eső). Az adatolt igék közt itt is a legelterjedtebb a *szemerkél*, *szemereg*, amelyek nem onomatopoetikus eredetűek. A válasz-sor így is változatos képet mutat: a *csöpörög*, *csöpörész* területileg kevésbé költött. Sajátos a *ködöl* : *ködlík*, amely nem onomatopoetikus, valamint a *lajházik* ~ *lanyházik*, amely az intenzitás mértékére utalhat. Területileg ez a változatosság nem tömörszerűen jelenik meg, inkább elszórtan, kisebb csoportokban. A vasi és muravidéki atlasz térképének sajátos, talán kizárólagos adatai a *pötyörög* s a *ma-szatul* a MNYA. térképén nem szerepel, ugyanakkor a MNYA. térképén ezen a területen is jelzett *ködöl* szóalakra nincs adat a célatlaszban.

Mivel az égdörgésre (169.) a vasi és muravidéki területen sajátos megnevezés a *morog*, lehet területi kötöttsége. A nagyatlasz 608. térképe, s a RMNYA. 2966. lapjai szintén a mennydörgésre kérdeznek rá. A MNYA. válaszsorában jellemzők a *dörög/zörög*, s az Alföldön és a Tiszántúlon a *zeng/zöng* adatok, valamint a Dél-Dunántúlon a *görget*. A romániai kutatóterületeken általános a *dörög/mendörög*, szórványos a *csattan*, a legkeletibb pontokon (a moldvai területen) a *durrag*, valamint a Székelyföldön tömörszerűen megjelenik a *görget*. A két átfogó atlasz anyagában nem fordul elő erre a kérdésre a *morog* vagy a *morran*, tehát a vasi és muravidéki területhez köthető jelentésről lehet szó.

A dolgozatban az expresszív képzés morfológiájának előtérbe helyezése miatt csupán problémafelvetésre volt lehetőség a tagoltság nyelvföldrajzi vonatkozásában, ez a nagy vonalakban felvázolt összehasonlítás kiindulásnak tekinthető a további kutatásokhoz.

VARGA MÓNICA

## Irodalom

- BALOGH LAJOS–KIRÁLY LAJOS (1976): *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (1954): Egy hangfestő igecsoport. *Magyar Nyelv* 50: 254–274.
- BENKŐ LORÁND (1967a): A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND (1967b): A belső keletkezésű szókészlet. In: BENKŐ LORÁND szerk.: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 307–312.
- BENKŐ LORÁND (1984): *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- D. BARTHA KATALIN (1958): *A magyar szóképzés története. (Magyar történeti szóalaktan 2.)* Budapest, Tankönyvkiadó.



- GUTTMANN MIKLÓS–KÖBÖLKUTI KATALIN (1987): *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 182. Budapest.
- GUTTMANN MIKLÓS (1990): A hangutánzó igék néhány alaktani, hangtani, jelentéstani sajátossága a muravidéki nemzetiségi magyarság nyelvében. In: SZABÓ GÉZA szerk.: *Nyelvtudomány. Magyar dialektológia. Szlavisztika*. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 6. Szombathely. 17–34.
- IMRE SAMU (1987): *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelv-atlasz anyaga alapján*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1989): Toponímia és onomatopoezis. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk.: *Névtudomány és művelődéstörténet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 116–120.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1994): Megjelenőben új etimológiai szótárunk. *Magyar Nyelvőr* 118: 335–340.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1996): A magyar onomatopoezis történetéhez. *Magyar Nyelv* 92: 174–181.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1998): A hangutánzás nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi kérdéseiről. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN szerk.: *III. Dialektológiai Szimpózium*. Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék. 133–138.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2000): Szójelentés és nyelvföldrajz. In: GECSŐ TAMÁS szerk.: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 4. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 134–141.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2001): A nyelvjárási régiók. In: KISS JENŐ szerk.: *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris. 262–324.
- KESZLER BORBÁLA (2000): A szóképzés. In: KESZLER BORBÁLA szerk. *Magyar Grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 307–320.
- KIEFER FERENC–LADÁNYI MÁRIA (2000): A szóképzés. In: KIEFER FERENC szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 137–164.
- KISS JENŐ (1974): Gondolatok az onomatopoezis kutatásáról néhány finnugor nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 3–21.
- KISS JENŐ (2006): Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–142.
- LADÁNYI MÁRIA (2000): Képzett szavak jelentése: lexikális, aktuális és potenciális jelentés. In: GECSŐ TAMÁS szerk.: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 4. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 179–184.
- LADÁNYI MÁRIA (2003): A hangadást jelölő igék a magyarban: lexikai jelentés és szintaktikai struktúra. In: KIEFER FERENC szerk.: *Igék, főnevek, melléknevek. (Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről)*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 28. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 44–56.
- LADÁNYI MÁRIA (2007): *Produktivitás és analógia a szóképzésben. Elvek és esetek*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- LADÁNYI MÁRIA (2008): Produktivitás és analógia a szóképzésben: a magyar főnévképzés néhány esete. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 349–430.

- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk. (1968–1977): *A magyar nyelvjárások atlasza*. 1–6. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RMNyA. = JUHÁSZ DEZSŐ szerk. (1995–2010): *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. 1–11. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Pharma Press.
- T. SOMOGYI MAGDA (2000): *Toldalékrendszerzésünk vitás kérdései*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk. (1979–2010): *Új magyar tájszótár*. 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ZSILINSZKY ÉVA (2003): Szókészlet-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris. 173–203, 372–391, 618–631, 725–738, 804–823.